

II

Wilt U koffie of thee? Consumentengedrag in Maastricht in de achttiende eeuw

J.C.G.M. JANSEN

Inleiding

Consumptie en consumentengedrag krijgen maar weinig aandacht van de economisch historici, zo werd in 1978 geconstateerd.¹ Het geldt voor de geschiedenis van voeding- en drinkgewoonten in de Nieuwe Tijd nog altijd. Er verscheen weliswaar recent een aantal omvangrijke publicaties, maar het waren veelal samenvattingen van ouder onderzoek met weinig nieuwe elementen.² Toch is er alle aanleiding om aan dit thema aandacht te besteden. Van de zestiende tot de achttiende eeuw kwam in Europa een hele reeks nieuwe producten op de markt. Zij werden aangevoerd in het kader van de aanzet tot globalisering van de handel, die zich voltrok na de ontdekkingsreizen sedert de late vijftiende eeuw ondernomen. Zo kan worden gewezen op de sinaasappelen, citroenen en mandarijnen die Azië leverde, de tomaten die mogelijk uit Peru stammen, de maïs afkomstig uit Mexico, de rijst die uit Arabië werd meegebracht, de perzik en de thee waarvoor China tekende, de vijg uit Barbarije, de chocolade, de rum, de bonensoorten en de aardappel uit de Nieuwe Wereld, de Arabische koffie die via Egypte en Turkije Europa bereikte en in meer verwijderde zin op de eveneens van het Amerikaanse continent stammende tabak.³

Maar ook in Europa zelf deden zich gewichtige veranderingen voor, al verliepen die zoals alle innovatieprocessen in de Nieuwe Tijd uitermate traag. Daartoe behoren de verdringing van oliën en dierlijke vetten door boter, de veranderende

1 H. Baudet, Mens/productrelaties, productvernieuwing, consumentengedrag, in: H. Baudet en H. van der Meulen (eds.), *Kernproblemen der economische geschiedenis*, Groningen 1978, p. 275.

2 J. Brewer and R. Porter (eds.), *Consumption and the world of goods*, London 1994; M. Montanari, *Honger en overvloed*, Amsterdam 1994; J.L. Flandrin et M. Montanari, *Histoire de l'alimentation*, Paris 1996.

3 F. Braudel, *La méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, ²1966, pp. 99-100 (1er ed. Paris 1949).

voorkeuren in het verbruik van vlees, de verdringing van de stoofpot door warme maaltijden samengesteld uit gerechten die deels waren gekookt en deels gebakken of gebraden en de veranderingen in de omvang van het verbruik van bier en wijn mede door de opkomst van de jenever. Substitutievragen en hang naar verbetering van de kwaliteit van voeding en dranken streden daarbij om de voorrang.⁴

Hoewel de importantie van kwesties rond consumptie en consumptief gedrag werden onderkend, liet het historisch onderzoek ernaar te wensen over. Deels waren daarvoor theoretische inzichten verantwoordelijk, deels was een bronnenprobleem oorzaak. Lichten wij beide facetten toe. Onder economisch historici heeft lange tijd de zogenaamde wet van Say aanhangers gevonden. Diens “théorie des débouchés” uit 1803 stoelt op de gedachte dat ieder aanbod van goederen zijn eigen vraag oproept en iedere vraag op de markt leidt tot het tot stand brengen van zijn eigen aanbod.⁵ Een vrij marktmechanisme is altijd in evenwicht. Schaarste wordt opgevangen door prijsverhogingen, overvloed door prijsverlagingen. Men hoeft maar een kant van de markt te kennen om de andere zijde ook te kunnen verklaren. Kennis van de aanbodzijde volstaat om veranderingen in de vraag te duiden. Om veranderende consumptiepatronen te achterhalen, volstaat het na te gaan wanneer en door wie een nieuw voedingsmiddel of een nieuwe drank op de markt is gebracht en hoe dit initiële aanbod vervolgens is omgezet in handelsstromen, die op hun beurt distributiekanaalen deden ontstaan waarlangs verdere vraag kon worden gegenereerd. Economisch historici die zelden beschikken over bronnen die beide kanten van de markt laten zien, grepen deze mogelijkheid met twee handen aan. De ontwikkeling van de internationale handel als gevolg van de inspanningen van innovatoren bood hen een genoegzame indicatie van de geleidelijke verbreiding van een product en van preferenties. Voor wat de introductie van koffie en thee aangaat leidde dit tot talrijke publicaties over de introductie van

4 M. Lachiver, *Vins, vignes et vigneronns. Histoire du vignoble français*, Paris 1988, ch. VI: La naissance des extrêmes: grands crus et vins populaires (1730-1850), pp. 329-400; E. Schubert, Daily life, consumption and material culture, in: S. Ogilvie (ed.), *Germany. A new social and economic history*, vol. II 1630-1800, London 1996, pp. 364-366; J.C.G.M. Jansen, Voedings- en drinkgewoonten van lagere sociale klassen in verandering 16e-18e eeuw (manuscript, publicatie verwacht in 1997); Flandrin et Montanari, o.c. (1996), pp. 561-669, passim.

5 E. Röll, *A history of economic thought*, ⁴London 1978, p. 202.

6 O.a. F. Braudel, *Beschaving, economie en kapitalisme (17e-18e eeuw)*, Amsterdam 1987, dl. I: De structuur van het dagelijks leven, pp. 241-253; W. Schievelbusch, *Das Paradies, der Geschmack und die Vernunft. Eine Geschichte der Genußmittel*, München 1981, passim; W.D. Smith, Complications of a commonplace: tea, sugar and imperialism, in: *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 23, 1992, pp. 259-278.

deze dranken op de Europese markt⁶ en tot gedetailleerde beschouwingen over hun rol in de internationale handel, waar een daling van de prijzen de verruiming van de vraag bepaalde.⁷ En passant kon vervolgens uit de analyses van het op de markt brengen van de nieuwe voedingsmiddelen en dranken ook een indicatie van de verruiming of verkrapping van de levensstandaard van de onderscheiden sociale lagen worden afgelezen.⁸

Mede omdat geleidelijk duidelijk werd dat afzetproblemen vaak allerm minst worden opgelost door verruiming van het aanbod tegen aantrekkelijke prijzen en er heel wat hindernissen zijn te overwinnen voordat een nieuw product vast voet op de markt krijgt, is sedert 1967 zo nu en dan, onder andere door Gilboy, Jones en Campbell, geprotesteerd tegen dit eenzijdig benadrukken van de aanbodzijde. Genoemde auteurs waren van mening dat er wel degelijk een verandering in de aard van de vraag is opgetreden.⁹ Zelfs als het louter om demonstraties van welvaart zou gaan hadden zij gelijk. Een halve eeuw na Say toonde Engel immers aan dat bij stijging van besteedbare inkomens weliswaar allereerst aandacht wordt besteed aan voedingsmiddelen en dranken, maar dat korte tijd later de belangstelling doorschuift naar andere op de markt aanwezige goederen met als gevolg dat het aandeel van de voeding in het uitgavenpatroon daalt en zich binnen het geconsumeerde pakket verschuivingen voordoet. Hoffmann c.s. bevestigden deze opvatting in 1971 nog eens nadrukkelijk.¹⁰

Voorkeuren spelen overduidelijk een rol. Modernisering van de levensstijl tot uitdrukking komend in smaak-, stijl- en gewoonteontwikkeling van de gezamenlijke consumenten dienen nadrukkelijk in de beschouwingen te worden betrokken.¹¹ Dit klemt in het bijzonder voor producten als koffie en thee. Beide dranken zijn stimulantia. Zij behoren met onder andere chocolade, rum, tabak en suiker tot de

7 K. Glamann, *Dutch-Asiatic trade 1620-1740*, 's-Gravenhage 1981, pp. 183-242; N. Steensgaard, The growth and composition of the long distance trade of England and the Dutch Republic before 1750, in: J.D. Tracey (ed.), *The rise of merchant empires*, Cambridge 1990, pp. 102-152.

8 Montanari, *Honger en overvloed*, o.c., passim; idem G. Shaw, in: J. Benson and G. Shaw (eds.), *The evolution of retail systems 1800-1914*, Leicester 1992, p. 23.

9 Geciteerd door C. Campbell, *The romantic ethic and the spirit of consumerism*, London 1987, p. 17.

10 E. Engel, Die Produktions- und Konsumptionsverhältnisse im Königreich Sachsen, in: *Zeitschrift des statistischen Bureaus des Königlich Sächsischen Ministeriums des Innern* (22 November 1857) nr. 8-9; E. von Knorring, Strukturwandlungen des privaten Konsums im Wachstumsprozess der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts, in: W.G. Hoffmann (ed.), *Untersuchungen zum Wachstum der deutschen Wirtschaft*, Tübingen 1971, pp. 167-191.

11 Baudet, 1978, p. 278.

reeks tropische drogerende voedingsmiddelen die sedert de zestiende eeuw op de Europese markt verschenen.¹² In tegenstelling tot bijvoorbeeld tabak en jenever die vooral spanningen wegnemen, hadden koffie en thee een al vroeg onderkend maatschappelijk nut. De cafeïne die zij bevatten maakte degene die het vroeg in de ochtend dronk monter en fris. Zij stimuleerden de bereidheid tot arbeiden en zetten de werkers van het eerste uur aan tot hogere en betere arbeidsprestaties.¹³ Wat mogelijk was begonnen als een elitair divertissement groeide spoedig uit tot een dagelijks huiselijk gebruik. Zo heette de koffie al in 1697 algemeen in zwang te zijn.¹⁴

Vele vragen dienen gesteld naar ontwikkelingen aan de vraagzijde van de markt. Hoe ontdekten degenen, die fris en monter aan het werk moesten, de voordelen van koffie en thee? Hoe werd deze “middle income market” onder andere bestaande uit de handelaren, de ambachtslieden, de zelfstandige boeren, de technici en de ambtenaren, bereikt? Hoe lang duurde het voordat ook door de arbeidende klassen en door keuterboeren in de verste uithoeken van het platteland koffie en thee werden gedronken. Ook dient de preferentievraag aan de orde te worden gesteld: wat had de voorkeur de koffie of de thee? Wie droeg zorg voor de verbreiding van de nieuwe dranken over de diverse sociale lagen en over het platteland? Voor het antwoord op deze laatste vraag dient aandachtig te worden gekeken naar de organisatie van de detailhandel in deze producten. Alleen de kleinhandelaren zijn immers in staat de kleinverbruikers onder de arbeidende klasse en in de uithoeken van het platteland te bereiken. Voor de overige vragen zijn bronnen nodig die ons informeren over de afnemers van de beide producten.

De genoemde vragen zijn nauwelijks gesteld, omdat het beschikbare bronnenmateriaal zich zelden leent voor analyses op een laag aggregatieniveau. De fragmentarische gegevens werden soms zelfs misbruikt. In gevallen, waarin een auteur beschikte over de samenstelling van een dagelijks genoten pakket voedingsmiddelen baseerde hij soms decennia lang zijn beschouwingen op dezelfde data, al hadden zijn bronnen slechts betrekking op een specifieke maatschappelijke groep en bleven allerlei producten die evengoed behoorden tot het basispakket ongenoemd.¹⁵ Al te vaak beroept men zich ook op secundaire bronnen, zoals kookboeken, de

12 S.W. Mintz, *Sweetness and power. The place of sugar in modern history*, New York 1985, pp. 99-100 en 108-112; J.C. Bologne, *Histoire morale et culturelle de nos boissons*, Paris 1991, p. 53.

13 Campbell 1987, pp. 22-24; Mintz 1985, pp. 108-114.

14 J.J. Voskuil, De verspreiding van koffie en thee in Nederland, in: *Volkskundig Bulletin*, jrg. 14 (1988), pp. 77 en 83.

15 M. Morineau, Post-scriptum. De la Hollande à la France, in: J.J. Hémardinquer (ed.), *Pour une histoire de l'alimentation*, Paris 1970, pp. 115-125; dez., Croître sans savoir pourquoi : structures de production, démographie et rations alimentaires, in: *Histoire de l'alimentation*, 1996, pp. 577-595.

beschrijving van maaltijden in literaire werken, notariële akten en boedelbeschrijvingen, allemaal documenten die gewoonlijk slechts een beeld geven van voedings- en drinkgewoonten in de hogere sociale strata en tot overmaat van ramp de veranderingen daarin onnauwkeurig dateren.¹⁶ Zo vermelden boedelbeschrijvingen het bezit van utensilia voor de bereiding van voedsel en dranken gewoonlijk lang nadat tot aankoop werd overgegaan, werden kookboeken zeker niet samengesteld op het moment dat de beschreven gerechten in de mode kwamen en beschrijft een literator met evenveel verve een maaltijd waaraan hij in zijn jeugd aanzat als een recent genoten diner in hetzelfde verhaal zonder enige tijdsaanduiding.

Het zijn evenwel ook andere mogelijkheden om in de lacune aan bronnen te voorzien. Een aantal staten, zoals de Republiek en het Verenigd Koninkrijk heeft zijn openbare financiën in de Nieuwe Tijd in belangrijke mate gebaseerd op de heffing van accijnzen op allerlei producten waaronder levensmiddelen. In 1583 voerden de Staten van Holland op eigen gezag in de Republiek de zogenaamde Gemene Middelen in. Het waren accijnzen op onder andere wijn, bier, vlees, zout, granen en sterke dranken. Geleidelijk werd hun aantal uitgebreid. In het begin van de achttiende eeuw waren er ook zaken als tabak, koffie, thee en chocolade onder begrepen. Wie een nieuw belastingveld aanwees, kon een premie verdienen. Engeland volgde eenzelfde politiek en met verve. De accijnzen op drogerende middelen en stimulantia waren er van grote betekenis voor de ontwikkeling van hun verbruik.¹⁷

Het stadsbestuur van Maastricht heeft de stedelijke financiën van oudsher een soortgelijke basis gegeven. Al in de tweede helft van de veertiende eeuw treft men er accijnzen op wijn, bier en granen aan. Geheel in de lijn van de lokale folklore werden de koeken en de vlaaien daar in 1385 van vrijgesteld.¹⁸ Geleidelijk werd het stelsel uitgebreid. Rond het midden van de zeventiende eeuw vielen er ook vis, tabak, brandewijn en zout onder.¹⁹ In 1725 werd het aantal accijnzen andermaal verruimd, nu met een heffing op koffie en thee. Op 8 januari 1725 stemden de Staten-Generaal in met de invoering van deze accijnzen; drie weken later, op 29 januari 1725, volgde de andere heer van de stad, de prins-bisschop van Luik deze

16 Flandrin, in: *Histoire de l'alimentation*, 1996, pp. 599-600.

17 J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam 1995, p. 130; S.D. Smith, Accounting for taste : British coffee consumption in historical perspective, in: *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 27(1996), p. 214.

18 Raadsverdragen van Maastricht 1367-1428 (= R.G.P. grote serie 218), 's-Gravenhage (28), 259 en 479.

19 J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800 : een analyse van de opbrengst van tienden*, Assen 1979, pp. 84 en 108.

20 Stadsarchief Maastricht (S.A.M.). Archief van de Indiviese Raad no. 89, Repertorium op de Raadsverdragen, p. 836.

lijn.²⁰ Bij binnenkomst van de goederen moest per pond thee tien stuivers en per pond koffie acht stuivers Brabants Maastrichter koers worden betaald. Bij wederuitvoer volgde een restitutie die in de rekeningen van de collecteur nauwkeurig werd gespecificeerd. Van de grootboeken van de collecteurs bleven er wat de koffie en de thee aangaat 22 bewaard. Zij beslaan de periode 1729 tot 1796. Van 1729 tot 1749 is de collectie nagenoeg compleet. Alleen uit de belastingjaren 1732-1733 en 1747-1748 gingen de registers verloren. Daarna wordt de oogst mager. Uit de jaren vijftig van de achttiende eeuw zijn er slechts twee over, 1751-1752 en 1757-1758. In enkele tabellen is intrapolatie mogelijk omdat tussen 1748 en 1762 de opbrengsttotalen zijn overgeleverd. Daarna volgt een groot hiaat. Alleen betreffende de twee laatste jaren van het Ancien Régime 1794-1795 en 1795-1796 konden nog grootboeken worden geconsulteerd. Die uit 1795-1796 hebben wat de thee aangaat evenwel slechts betrekking op een klein deel van het jaar.²¹ Deze registers geven informatie op een zeer laag aggregatieniveau. De vraagzijde van de markt komt in beeld, zij het niet zo perfect als men zou wensen en al helemaal niet zonder de achterdocht van de onderzoeker op te roepen.

Zoals in grootboeken gebruikelijk is wordt per accijnsplichtige een overzicht gegeven van de door hem of haar in de loop van het jaar verrichte transacties. Vermeld worden de inkopen, de verkopen binnen de stad, het bedrag van de daarover betaalde accijns, de omvang van de doorvoer en de bestemming van de accijnsplichtige goederen die de stad verlieten. Het saldo werd naar de rekening overgebracht. Aan het einde van de rekening wordt gewoonlijk een specificatie gemaakt van de ontvangsten van particulieren en de bedragen aan accijns die zijn ontvangen van kooplieden. Wie tot de particuliere betalers en wie tot de kooplieden werden gerekend wordt niet omschreven. In geen geval gaat het om een splitsing tussen grote en kleine wederverkopers. Het ligt voor de hand tot de particulieren de personen te rekenen die voor eigen gebruik of ten behoeve van de exploitatie van een koffiehuis of een theeschenkerij zelf koffie en thee hadden ingevoerd en tot de handelaren de grossiers en de detaillisten.

Hoe is het gesteld met de betrouwbaarheid van dergelijke bronnen? Vooral de Engelse historici tonen weinig fiducia in accijnsgegevens. De belastingen op thee, suiker, tabak, zout, koffie en dergelijke werden in Groot-Brittannië omstreeks het midden van de achttiende eeuw door de publieke opinie vrij algemeen geminacht als een subsidie betaald aan adellijke genotzoekers. Er is nog een probleem. Omkoperij, corruptie en smokkel waren wijd verbreid.²² De importgegevens zijn dien-

21 S.A.M. Archief van de Indiviese Raad 551 sqs., Collecteursrekeningen van de accijnzen op de mout- en korenwaag, de koffie, de thee, de brandewijn, de tabak en de stadsfinanciering, 1729/1730 tot 1795/1796.

22 J. Brewer, Commercialisation and politics, in: N. Mc. Kendrick, J. Brewer and J.H. Plumb (eds.), *The birth of a consumer society. The commercialisation of eighteenth century England*, London 1983, p. 199.

tengevolge hoogst onbetrouwbaar. Dergelijke aarzelingen zijn in Maastricht niet relevant. De Indiviese Raad heeft zich nooit hoeven bezig te houden met klachten over inbreuken op de accijnswetgeving betreffende koffie en thee. Zelfs de parallelimporten die ten aanzien van lederwaren, textiel en vlees tot protesten leidden, hebben voor de beide dranken niet geleid tot discussies, althans de consultatie van de registers op de besluiten van de Raad heeft geen verwijzing opgeleverd naar dergelijke kwesties.²³ Een analyse van de bestemmingen van de door Maastrichtse kooplieden naar het omliggende platteland geleverde waren bevestigt dit vermoeden. De Vroenhof en de dorpen Scharn, Sint Pieter en Smeermaas waar gewoonlijk aan accijns onderworpen goederen door burgers van Maastricht werden gekocht om ze illegaal de stad in te brengen, namen wel enige koffie en thee af, maar nauwelijks meer dan andere dorpen en plattelandscentra van vergelijkbare omvang. Voor parallelhandel was geen aanbod van enig belang beschikbaar.

Nog een drietal argumenten kan worden aangevoerd om de betrouwbaarheid van de Maastrichtse accijnsgegevens te onderlijnen. De stad had een zeer lange traditie met accijnsheffing. Zo'n eeuw of vier waren dergelijke heffingen al de grondslag van de stedelijke financiën toen de accijnzen op koffie en thee werden ingevoerd. Het stadsbestuur had geleerd dat interne controle onontbeerlijk was. Dus werd zorggedragen voor een mogelijkheid betaalde accijnzen terug te ontvangen. Daarvan werd een gedetailleerde administratie bijgehouden, die het mogelijk maakte negatieve opbrengsten in een oogopslag vast te stellen. Ervan uitgaande dat niemand zou verzuimen teruggave te vragen van de betaalde belastingen was een grootboekstelsel ontworpen dat toezicht op elke handelaar mogelijk maakte. Zelfs de potentiële handelaren kregen ruimte toegewezen in het register: herhaaldelijk werden in het grootboek een of meer namen vermeld van personen van wie aan het eind van het jaar bleek dat zij geen omzet hadden gehad in het aan accijns onderworpen goed. Onder hun naam werden nul-aangiften geregistreerd.

In tegenstelling tot granen, vlees, bier en jenever die in beginsel door een onoverzienbare stoet producenten en handelaren van binnen en buiten de stad ter verkoop konden worden aangeboden, kwamen koffie en thee via een overzichtelijk aantal distributiekanaal de stad binnen. Koffie werd tot 1750 vrijwel uitsluitend via de haven van Marseille en door enkele compagnieën die op Azië en Amerika voeren naar Europa gebracht en vanuit een beperkt aantal havens gedistribueerd.²⁴ Thee, goeddeels afkomstig uit China, werd in de eerste decennia van de achttiende eeuw nagenoeg uitsluitend door de East-India Company en de

23 Cfr. S.A.M., Archief van de Indiviese Raad 89-91, Repertoria op de Raadsverdragen 1580-1754.

24 P. Masson, *Histoire du commerce française dans le Levant au XVIIIe siècle*, 2New York 1967 (oorspronkelijke uitgave 1896), pp. 110-111, 201-204, 464-466; Steensgaard 1990, pp. 128-130; Glamann 1981, pp. 186-210.

VOC naar Europa gebracht.²⁵ Haar geografische ligging had tot gevolg dat in Maastricht in het tijdvak 1729-1758 nagenoeg uitsluitend koffie en thee ontscheept in Amsterdam of Middelburg konden worden aangevoerd. Ook al waren er meerdere groothandelaren bij betrokken afkomstig uit diverse steden,²⁶ de aanvoerstromen bleven overzichtelijk; de risico's op betrapping bij knoeierij waren dienovereenkomstig groot.

Van belang is ook dat het tarief van de accijnzen op koffie en thee in Maastricht weinig fluctuaties vertoonde en betrekkelijk laag was. In Engeland fluctueerde de accijnzen op thee van 12,5% tot 100% van de groothandelsprijs,²⁷ zodat smokkelsoms zeer winstgevend was. In Maastricht gaat het slechts om een heffing van 8 à 12 stuivers lokale munt, het equivalent van het zesde tot het vijfde deel van de Hollandse gulden waarin Posthumus de prijzen noteerde die de VOC op de Amsterdamse goederenbeurs wist te realiseren.²⁸ De detailhandelsprijzen in Maastricht kennen wij slechts uit één jaar: 1748.²⁹ Zij zullen net als in 1748 gewoonlijk zeker meer dan het dubbele van de prijs op de termijnmarkt hebben bedragen. De lokale accijns voor koffie en thee schommelder derhalve steeds rond 10% van de consumentenprijs. Ondanks een kleine accijnsverhoging tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog toen Maastricht werd ingenomen en de vesting die deels uit de opbrengsten van de koffie- en theeaccijns moest worden onderhouden, grote schade opliep, is dit percentage in de loop van de achttiende eeuw hoegenaamd niet gestegen. Ontduiking van lage belastingen is niet erg aantrekkelijk. Het brengt meer risico als winst.

Van belang is tenslotte nog op te merken dat het stadsbestuur van Maastricht een dreigend lek in de accijnsheffing vrijwel onmiddellijk sloot. Koffie leent zich voor toevoeging van surrogaten. De Duitse historiografie gaat er zelfs vanuit dat het drinken van koffie in Duitsland pas populair werd vanaf het moment dat cichorei als toeslagstof beschikbaar kwam.³⁰ De eerste sporen van dit koffiesurrogaat zijn

25 Steensgaard 1990, p. 130; L. Neal, *The rise of financial capitalism. International capital market in the age of reason*, Cambridge 1990, pp. 135-137; Glamann 1981, pp. 214-228.

26 Cfr. F.G.G. Govers, *Het geslacht en de firma F. van Lanschot*, Tilburg 1972, pp. 44-47.

27 A.W. Imlah, *Economic elements in the Pax Britannica. Studies in British foreign trade in the nineteenth century*, New York 1967 (1e ed. 1958), p. 120.

28 N.W. Posthumus, *Nederlandse prijsgeschiedenis*, dl. I, Leiden 1943, pp. 181-182 en 189-190.

29 Maximum prijzen van koffie en thee, in verband met oorlogsomstandigheden afgekondigd op 7 april 1748, aangetroffen op een kopie van een document zonder verdere aanduiding van herkomst dat in juni 1997 werd tentoongesteld in Aldenbiesen tijdens de expositie, getiteld "De slag bij Lafelt".

30 Schievelbusch 1981, p. 89.

31 Flandrin, in: *Histoire de l'alimentation*, 1996, p. 636.

er omstreeks 1770 waargenomen.³¹ Lang voordien, in december 1730, maakte het stadsbestuur van Maastricht zich al zorgen over de toevoeging van surrogaten aan de koffie, al ging het over een geheel ander product dan cichorei. Op 6 en 11 december 1730 heette het in een stedelijke resolutie “De Spaensche erten of cicers moeten voor het toekomende accijns betaalen mits die gemengelt kunnen worden met de caffeeboonen”.³² De cicer arietinum of keker is een peulgewas dat sinds oeroude tijden in Zuid-Europa, Griekenland, Italië en Spanje werd geteeld. In Nederland komt het gewas sinds de zestiende eeuw voor.³³ De hoekige zaden werden als paardenvoer en als groente gebruikt, “soms ook als koffiesurrogaat, waarom men ze wel koffie-erwtgen noemt”, zo heette het in 1950 nog.³⁴ Knoeierijen met de accijns door cicers toe te voegen werden door het besluit van 1730 uitgesloten. Wij zullen zien dat de verkoop van koffie in de daaropvolgende jaren flink daalde.

Hoewel men de gezagsgetrouwheid van de achttiende eeuwse Maastrichtenaren niet al te hoog hoeft aan te slaan en het er met de fiscale ethos niet beter was gesteld dan elders in Europa, is er reden om aan te nemen dat de hierna te presenteren cijfers een redelijk beeld geven van veranderingen in drinkgewoonten. Er zijn geen termen aanwezig om te veronderstellen dat de “dark figures” in de loop van de drie decennia zodanig fluctueerden dat zij de uitkomsten van een onderzoek ernstig beïnvloeden.

Koffie en thee in opmars

De gebruikte documenten hebben betrekking op een korte periode: de jaren 1729 tot 1758, deels aan te vullen tot 1762. De deels onvolledige cijfers uit de jaren 1794-1796, een tijdvak waarin het handelsverkeer ernstig was verstoord door oorlogshandelingen – Maastricht werd zowel in 1793 als in 1795 door de Franse revolutionairen ingenomen -, zijn niet te interpreteren zonder stil te staan bij de termini post quom. Op welk moment werd de accijns in Maastricht ingesteld? Kort nadat de koffie en de thee er waren geïntroduceerd of pas op het moment dat het gebruik algemeen was geworden? Is duidelijk wanneer de beide stimulantia überhaupt op de Maastrichtse markt verschenen en waar kwamen ze vandaan? Deze vragen vergen bijzondere aandacht, omdat in een deel van de literatuur, ook in de Nederlandse, nogal wat tegenspraken en onjuistheden zijn ingeslopen.

De bronnen zijn opgesteld kort na de introductie van de koffie en thee-accijns in 1725. Dat was niet het jaar waarin de beide dranken op de lokale markt versche-

32 S.A.M., Archief van de Indiviese Raad 89, p. 836.

33 H. van Haaster, De introductie van cultuurgewassen in de Nederlanden tijdens de Middeleeuwen, in: A.C. Zeven (red.), *De introductie van onze cultuurplanten en hun begeleiders van het neolithicum tot 1500 AD*, Wageningen 1997, p. 72.

34 *Katholieke Encyclopedie*, Amsterdam/Antwerpen 1950, artikel cicer.

nen. Het was zelfs niet een periode waarin deze producten hun snelste opgang maakten. In het eerste fiscale jaar 1725-1726 bracht de accijns op koffie en thee 6.415-18-1 op, vier jaar later – het eerste jaar waaruit de collecteursrekening bewaard bleef – was het amper drie en een halve gulden meer: 6.419-7-0. De eerste groei vond eerder plaats.

Het ligt immers voor de hand dat een accijns pas werd geheven vanaf het moment dat het verbruik van het te belasten product een zodanige omvang had genomen dat een flinke netto-opbrengst mocht worden verwacht. De kosten van heffing moesten ruimschoots kunnen worden goedge maakt.

Bij de invoering van de accijnzen op koffie en thee in Maastricht beliep het verbruik van koffie in de stad ongeveer zeven ton per jaar en dat van thee ongeveer twee ton, geen geringe hoeveelheden. In Maastricht werd flink koffie en thee gedronken zulks in tegenstelling tot het omliggende platteland. De doorvoer omvatte slechts 1,3 ton koffie en amper 500 kilogram thee, per hoofd van de bevolking amper vijf procent van het verbruik in de stad. Zelfs als het platteland in een straal van 35 à 40 kilometer rond Maastricht in belangrijke mate de beide dranken van elders betrok, moet de consumptie per hoofd er veel lager zijn geweest dan in de centraal gelegen stad. Er woonden nu eenmaal in de zuidelijke delen van Nederlands en Belgisch Limburg en in het noorden van de provincie Luik veel meer mensen dan in Maastricht dat omstreeks 1740 niet meer dan 12.500 inwoners telde.³⁵

Van meer belang is dat de stedelingen in Maastricht kennelijk een relatief groot aandeel hadden in het verbruik van koffie en thee in Europa. Schneider raamde de koffieconsumptie in Europa in 1740 op 1.800 ton.³⁶ Maastricht nam daarvan 0,4% voor zijn rekening. De aanvoer van thee naar West-Europa zou in 1720 slechts 900 ton hebben bedragen. Zij liep nadien snel op, verdubbelde nagenoeg elke twaalf jaar,³⁷ zodat het aandeel van Maastricht in de Europese theeconsumptie in 1730 rond 1,25% lag. Per hoofd van de bevolking uitgedrukt betekent dit dat de doorsnee Maastrichtenaar tenminste dubbel zoveel koffie dronk dan de gemiddelde stedeling in West-Europa en minstens zesmaal vaker thee.

Vóór 1725-1730, de eerste jaren waarover wij min of meer nauwkeurig zijn geïnformeerd, moet het drinken van koffie en thee in Maastricht een spectaculaire ontwikkeling hebben doorgemaakt. Het ligt voor de hand dat die eerste golf van popularisering van de beide dranken zich tussen 1672 en 1725 voltrok. Eerder kan

35 P.J.H. Ubachs, *Tweeduizend jaar Maastricht*, Maastricht 1991, becijfert het aantal inwoners van Maastricht in 1639 op 12.480; in 1747 – de eerste hoofdelijke telling – waren het er 12.655.

36 J. Schneider, The effects of European markets of imports on overseas agriculture : the production, trade and consumption of coffee, in: J. Casas Pardo (ed.), *Economic effects of the European expansion 1492-1824*, Stuttgart 1992, p. 294.

37 Flandrin, in: *Histoire de l'alimentation*, 1996, p. 638.

het zeker niet zijn gebeurd. De koffie bereikte Zuid-oost-Europa vanuit Arabië in 1554; in het laatste kwart van de zestiende eeuw en de eerste decennia van de zeventiende eeuw werden de eerste sporen ervan in Italië aangetroffen. Frankrijk kwam in 1644 aan de beurt met een vermelding van koffie in Marseille. Het eerste koffiehuis in Parijs ging in 1672 open.³⁸ Het is mogelijk dat de Fransen de drank kort na 1672 in Maastricht hebben geïntroduceerd. Van 1673 tot 1678 hielden zij deze stad bezet.³⁹ Er verbleef toen een omvangrijke Franse troepenmacht.⁴⁰

Andere herkomstmogelijkheden waren er nauwelijks. In geen geval kan de koffie Maastricht voor 1673 vanuit Duitsland hebben bereikt. Daar werd de drank pas in 1686 voor het eerst vermeld.⁴¹ Het is onwaarschijnlijk dat West-Nederland een rol speelde: de VOC, die in ieder geval een monopolie had op de aanvoer van thee uit China op de Nederlandse markt en in de achttiende eeuw ook de voornaamste importeur van koffie was, kocht tot 1670 geen koffie of thee in; haar verkopen van deze dranken waren nog tot 1700 gering.⁴² Haar belangrijkste leverancier, de koffiestruik die sedert 1658 in Ceylon werd aangetroffen,⁴³ leverde voorshands weinig handelswaar. Vermeldingen van activiteiten van handelshuizen uit de Republiek op de koffie- en theemarkt tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw komen in de literatuur niet voor. In beginsel had de koffie wel uit Engeland kunnen komen – de East India Company voerde sedert 1609 koffie in, zij het tot 1670 slechts in geringe hoeveelheden⁴⁴ – maar van reguliere handelscontacten tussen Engeland en Maastricht in het laatste kwart van de zeventiende eeuw is nog nooit iets gebleken, ook niet via-via.

Indien de koffie vanuit Frankrijk in Maastricht werd geïntroduceerd moet rekening worden gehouden met een grillig verloop van de consumptie in de eerste decennia. De snel groeiende belangstelling voor Mocha-koffie in Frankrijk – de invoer verdrievoudigde tussen 1700 en 1715 tot ongeveer 1.700 ton – leidde van 1713 af tot aanvoerproblemen. De Porte kondigde in dat jaar een uitvoerverbod af omdat de grote Europese vraag had geleid tot een tekort aan koffie in Constantinopel.⁴⁵ De gevolgen waren driedelig: de Arabische koffie werd tussen 1710 en 1730 op de Europese markt meer en meer verdrongen door Ceylonese, Antilliaanse en

38 Flandrin, in: *Histoire de l'alimentation*, 1996, pp. 634-635.

39 Ubachs 1991, p. 92.

40 E. Lavigne, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden*, dl. III: 1558-1679, Leeuwarden 1993, pp. 176-314 passim.

41 Flandrin 1996, p. 635.

42 Steensgaard 1990, pp. 114-117.

43 Schneider 1992, p. 293.

44 Schneider 1992, p. 293; Steensgaard 1990, pp. 114-115.

45 Masson 1896, pp. 464-466.

Java-koffie; in de voorziening met koffie van West-Europa ging de East India Company een vooraanstaande rol spelen en op de derde, maar niet de laatste plaats de theeprijzen daalden veel sterker dan de koffieprijs met als gevolg substitutie.⁴⁶

De eerste vermelding van thee in Europa stamt uit 1606, voorshands als medicinale drank.⁴⁷ Omstreeks 1650-1660 zou de thee in West-Europa een modieuze drank zijn geworden, een symbool voor de upper-class.⁴⁸ Populair werd thee pas nadat het omstreeks 1685 gewoon was geworden suiker aan deze drank toe te voegen.⁴⁹ De legale aanvoer van thee op de Westeuropese markt was desondanks omstreeks 1700 nog bescheiden. De drank maakte tussen 1698 en 1700 niet meer dan 3 à 4% uit van de verkopen van de VOC en de EIC.⁵⁰ De doorbraak wordt gewoonlijk in het tweede decennium van de achttiende eeuw geplaatst.⁵¹ Stabilisering en vervolgens geleidelijke daling van de theeprijzen verhoogden de elasticiteit van de theemarkt sterk. Die markt werd na een conflict van de VOC-leiding met de Chinezen die tot 1712 het product naar Batavia hadden gebracht, voortaan gedomineerd door de EIC, mede omdat tijdens de ruzie van de VOC met de Chinezen een smaakverandering doorzette; de zwarte Boei-thee verdrong de lichter gekleurde soorten.⁵²

Het is aannemelijk dat koffie en thee pas in het laatste kwart van de zeventiende eeuw op de Limburgse en in het bijzonder op de Maastrichtse markten verschenen. Meer dan waarschijnlijk is dat de thee er enkele decennia later zijn eerste populariteit verwierf dan de koffie. Van het feitelijk verloop van het introductieproces weten we hoegenaamd niets. De paar incidentele vermeldingen van koffie en thee in de geraadpleegde bronnen brengen ons niet verder. Het verbod dat koning Karel II in 1699 in heel de Spaanse Nederlanden – dus ook in de Spaans gebleven delen van het huidige Zuid-Limburg – deed uitvaardigen op het serveren in openbare ruimten van koffie, thee en chocolade omdat beroepsgokkers, dobbelaars en kaartspelers daar gewoonlijk hun slag sloegen⁵³ mag ons niet verleiden tot de aanname dat in deze uithoek van de Zuidelijke Nederlanden, die slechts uit dorpen en kleine verzorgingscentra bestond, op het einde van de zeventiende eeuw

46 W.D. Smith 1992, pp. 271-275; Masson 1896, pp. 201-204; Masson 1911, pp. 504-505; S.D. Smith 1996, pp. 186-191; Steensgaard 1990, pp. 128-130.

47 Flandrin 1996, p. 638.

48 W.D. Smith 1992, pp. 262 en 266.

49 Mintz 1985, pp. 111-112.

50 Steensgaard 1990, pp. 116-117.

51 Braudel 1987, p. 244; W.D. Smith 1992, pp. 273-275; Steensgaard 1990, p. 130.

52 Glamann 1981, pp. 212-223; L. Neal, *The Dutch and English East India Companies compared: evidence from the stock and exchange markets*, in: Tracey 1990, p. 218.

53 A.M.J.A. Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794*, dl. I Spaans Gelre... 1665-1702, Nijmegen 1990, p. 403.

koffiehuizen werden aangetroffen. Iets substantiëler is de vaststelling dat een derde deel van de nauwkeurig gedocumenteerde handel in Maastricht en Zuid-Limburg tussen 1700 en 1719 gedreven door Joden, bestond uit de verkoop van koffie, thee, tabak en chocolade.⁵⁴ Het gaat hier echter slechts om tien kleine transacties veelal met thee van welgeteld vijf joodse kooplieden uit Sittard, Heerlen, Smeermaas en Maastricht, die geen van allen de handel in deze consumptiegoederen als hoofdbron van inkomsten hadden. Hooguit zou men hieruit kunnen afleiden dat de destijds in Zuid-Limburg nog zeer kleine groep joodse handelaren een bescheiden rol speelde bij de introductie van thee ten plattelande. De overvloedige informatie over de periode 1729-1758 steekt schril af tegen de spaarzame data uit de daaraan voorafgaande periode.

Zoals hiervoor al werd aangestipt was het verbruik van koffie en thee in 1729/1730 niet gering. De handelaren zetten in de stad 15.276,75 ponden koffie en 4.554,25 ponden thee af. Omgerekend volgens de tabel die in 1807 werd opgesteld bij de invoering van het metrieke stelsel in dit deel van Nederland⁵⁵ komt dit neer op 7.144,325 kilogram koffie en 2.129,840 kilogram thee. Dat is niet de gehele omvang van de consumptie. Daar moet de particuliere consumptie ter grootte van 15,2% van de omzet van de handelaren worden bijgeteld.

Per saldo werd in 1729-1730 in Maastricht 8.230 kilogram koffie en 2.454 kilogram thee geconsumeerd, indien tenminste de particuliere consumptie op dezelfde wijze was verdeeld over koffie en thee als de afzet van de handelaren, iets wat we niet weten.

Alvorens de uitkomsten in een tabel samen te vatten, moet nog een laatste opmerking worden gemaakt. Zij betreft de jaren waarover gegevens beschikbaar zijn. Ongespecificeerde data over de totale opbrengsten van de ontvangsten van koffie en theeaccijns van handelaren en particulieren zijn tussen 1730-1731 en 1761-1762 bewaard uit 23 jaar; naar koffie en thee uitgesplitste grootboeken van de collecteurs zijn er tussen 1729-1730 en 1757-1758 uit twintig jaar; achttien keer vallen zij samen. In tabel I zal voor een vijftal jaren intrapolatie plaatsvinden waarbij om tot een verdeling tussen koffie en thee te geraken de gemiddelden van de vijf naast omliggende jaren als uitgangspunt dienen.

Een verbruik van 8.230 kilogram koffie en 2.454 kilogram thee in 1729-1730 wijst uit dat in doorsnee per Maastrichts huishouden 3,3 kilogram koffie en één kilogram thee werd verbruikt. Omdat van eenzelfde hoeveelheid van elk van beide producten nu eenmaal tenminste drie à viermaal zoveel potten thee kunnen worden gezet dan koffie, mag worden vastgesteld dat het drinken van de beide dran-

54 J.C.G.M. Jansen, *Jews and economic innovation in Southern Limburg 1690-1820*, in: *Studies on history of Dutch Jewry*, vol. 5, 1988, pp. 85-87.

55 (Roggieri, prefect van het departement van de Nedermaas), *Vergelijkend overzicht van de oude maten van het departement Nedermaas met de nieuwe, Maastricht 1807*, ad art. Maastricht: 1 Maastrichts pond = 467.66 gram.

ken in Maastricht aan het einde van de jaren twintig van de achttiende eeuw ongeveer even populair was. Dagelijks was er voor elke inwoner van de stad een kop koffie en een kop thee beschikbaar, wanneer men tenminste aanneemt dat inclusief

Tabel 1. *Verbruik van koffie en thee in Maastricht 1729-1762. Absolute cijfers in kilogrammen en index op basis van 1735-1740 = 100*

Jaar	Absolute cijfers		Index	
	koffie	thee	koffie	thee
1729-1730	[8.230]	[2.454]	112	55
1730-1731	7.433	2.658	101	59
1731-1732	7.205	3.024	98	67
1733-1734	7.625	4.185	104	93
1734-1735	6.746	4.125	92	92
1735-1736	7.561	4.688	103	104
1736-1737	6.858	4.301	93	96
1737-1738	[7.333]	[4.652]	100	104
1738-1739	7.513	4.722	102	105
1739-1740	7.491	4.092	102	91
1740-1741	7.406	4.429	101	99
1741-1742	8.004	4.098	109	91
1742-1743	8.210	4.258	112	95
1743-1744	9.512	4.060	129	90
1744-1745	10.950	4.092	149	91
1745-1746	9.633	5.989	131	133
1746-1747	10.600	5.460	144	122
1747-1748	(10.012)	(4.703)	(136)	(105)
1748-1749	9.317	4.485	127	100
1751-1752	5.334	3.468	72	77
1752-1753	(5.352)	(3.550)	(73)	(79)
1755-1756	(8.258)	(4.597)	(112)	(102)
1756-1757	(8.227)	(4.490)	(112)	(100)
1757-1758	7.937	4.508	108	100
1761-1762	(10.255)	(5.483)	(141)	(122)

[] interpolatie particuliere consumptie.

() verdeling koffie – thee geschat.

Bron: S.A.M., Archief Indiviese Raad 502-514. Manualen (?) van de collecteur van de koffie- en theeaccijns 1729/1730 tot 1757/1758 en 551-573: collecteursrekening van de accijnzen 1730/1731 en 1761/1762.

het cicersurrogaat voor het zetten van een pot koffie tien gram koffie en voor een pot thee drie gram thee werd gebruikt.

Het is uitgesloten dat koffie en thee in 1730 typische elitedranken waren, zoals in de literatuur voor de eerste decennia van de achttiende eeuw gewoonlijk nog wordt verondersteld.⁵⁶ Indien alleen de tien procent hoogste inkomenstrekkers de dranken hadden genuttigd, zouden die elk uur van de dag naar de koffie- of theepot moeten hebben gegrepen. Het is eveneens uitgesloten dat de koffiepote in 1730 al de hele dag op de kachel stond te pruttelen, zoals laat in de negentiende eeuw en in de eerste decennia van de twintigste eeuw gebruik schijnt te zijn geweest. Koffie en thee zijn in de vroege achttiende eeuw dranken die door een aanzienlijk deel van de bevolking incidenteel werden genoten naast andere dranken, zoals bier en jenever en niet als een alternatief, zoals is gesuggereerd.⁵⁷ Voorzover het bier in de achttiende eeuw van de markt werd verdrongen was daarvan de stormachtige groei van de jenever- en brandewijnconsumptie de oorzaak, niet de betrekkelijk trage toename van het nuttigen van koffie en thee.⁵⁸

De juistheid van onze stelling dat koffie en thee omstreeks 1730 al door brede lagen van de bevolking werden gedronken – zij het niet door iedereen: beide dranken komen in de rekeningen van het bejaardenhuis de XII Apostelen tot 1795 niet voor⁵⁹ – wordt door het verloop van de consumptiecijfers onderstreept. De uitbreiding van het belastinggebied tot het cicersurrogaat in december 1730 had dadelijk een daling van het koffieverbruik met een tiental procenten tot gevolg. Het thee- verbruik nam daarentegen fors toe. Binnen een zestal jaren was het nagenoeg verdubbeld. Omstreeks 1735 dronk de Maastrichtenaar elke dag gemiddeld geen twee, maar drie koppen van de nieuwe dranken. Met het prijsverloop kan die ontwikkeling geen verband houden. De daling van de groothandelsprijzen voor thee zet pas in 1736 in. In hetzelfde jaar nam ook de prijs van de koffie af. De daling van de koffieprijzen was bovendien veel forser dan die van de theeprijzen. Javakoffie

56 Flandrin 1996, pp. 634-639; Mintz 1985, pp. 112-114; W. Minchinton, *Pattern of demand 1750-1914*, in: *Fontana Economic History of Europe*, C.M. Cipolla (ed.), vol. 3, London 1973, pp. 96 en 136; J.M. Boehler, *Une société rurale en milieu rhénan : la paysannerie de la plaine d'Alsace (1648-1789)*, Strassbourg 1995, vol. 2, pp. 1.721-1.722; Bologne 1991, pp. 53 en 55; J. Sombart, *Liebe, Luxus und Kapitalismus*, München 1922, pp. 133-134; Braudel 1987, pp. 251-252; W.D. Smith 1992, pp. 263-265.

57 Voskuil 1988, p. 78; De Vries en Van der Woude 1995, pp. 377-380.

58 R. Philips, *Over Limburgse brouwerijen en bierdrinkers*, Ms. (verschijnt begin 1998), [pp. 3-4]; J.C.G.M. Jansen, *Jenever in opmars 1650-1815*, in: *Campus Liber*, Maastricht 1982, p. 279.

59 J.C.G.M. Jansen, *Ouderenzorg in Maastricht : vijf eeuwen XII Apostelen*, Maastricht 1993, pp. 99-105.

60 Posthumus 1943, pp. 181-182 en 189-190.

kostte op de Amsterdamse beurs tussen 1735 en 1739 33% minder dan tussen 1730 en 1734. De thee werd in dezelfde jaren maar 12,5% goedkoper.⁶⁰

Evenmin kan het verloop van de prijzen worden aangevoerd als verklaringsgrond voor de opmerkelijke stabilisatie van de drinkgewoonten tussen 1735 en 1745. Van 1730-1731 tot 1740-1741 bewoog het verbruik van koffie zich steeds rond 7.350 kilogram per jaar. De afwijkingen zijn heel gering. De standaarddeviatie bedraagt slechts 4%. Het nuttigen van thee bereikte zijn optimale populariteit pas in 1733-1734. Twaalf jaar lang tot 1744-1745 bleef het verbruik rond 4.500 kilogram schommelen. De fluctuaties zijn iets groter dan bij het koffieverbruik, maar de standaarddeviatie is met 7% nog altijd laag. Hetzelfde geldt voor de vervoersstromen en het distributienetwerk. Het aandeel van de particuliere ontvangsten aan accijnzen fluctueert van 1730-1731 rond een achtste deel van de totale accijnsopbrengst met een afwijking van slechts 6%.

De statistische toestand bij het koffie- en theeconsumptie in het tweede kwart van de achttiende eeuw is te opmerkelijker omdat het verbruik van alcoholhoudende dranken terzelfder tijd fel in beweging was. De consumptie van jenever, die tussen 1690 en 1720 in Maastricht had geschommeld rond 800 hectoliter tel quel⁶¹ en zich vanaf 1750 zou stabiliseren op een kleine 2.000 hectoliter telquel per jaar, bereikte in de jaren 1720-1739 met 5% toename per jaar zijn grootste groei ooit. De consumptie van wijn die zich van 1690-1710 net iets boven tien liter per hoofd van de bevolking had bewogen en zich vanaf 1740-1770 een fractie onder dat niveau zou bevinden, bereikte in de dertiger jaren een piek van veertien liter per inwoner, het hoogste niveau ooit in Maastricht tijdens het Ancien Régime gemeenten.⁶²

Kennelijk vond het gros van de bevolking van Maastricht van hoog tot laag dat een kopje koffie en één à twee kopjes thee per dag volstonden en gaf men in deze jaren de voorkeur aan de zorgen verdrijvende dranken boven drogerende middelen, die de arbeidsmotivatie konden verhogen. Ook van een verschuiving van een voorkeur binnen de categorie drogerende dranken naar chocolade ten nadele van koffie en thee kan geen sprake zijn geweest. In 1751/1752 heeft het stadsbestuur geprobeerd ook de cacao onder de accijnsheffing te brengen. De opbrengst – een half procent van de koffie- en theeaccijns – dekte de kosten bij lange na niet. De accijnsheffing werd dadelijk weer gestaakt. Voor chocolade bestond kennelijk nog geen markt in Maastricht.

De oorzaak van de stabilisatie van het verbruik van nieuwe dranken ligt niettemin elders. Her en der in Europa werd door overheden, wereldlijke en kerkelijke, gesteund door particulier initiatief gestreefd naar verbetering van de arbeidsmo-

61 Een liter tel quel is een liter brandewijn of jenever met een alcoholpercentage van 50.

62 Jansen 1982, p. 280.

raal. De sancties op bedelarij en werkschuw gedrag waren ongemeen streng. Ook in het Limburgse werden dergelijke personen bedreigd met langdurige opsluiting in verbeterhuizen die in katholieke streken naar Frans voorbeeld gewoonlijk Maison-Dieu of Godshuis werden genoemd. Eindelijk moest maar eens komaf worden gemaakt met nodeloze armoede.⁶³ Daarvoor voorwaarden scheppen door energie-versterkende middelen als koffie en thee te nuttigen was een ding, de doelstelling ook werkelijk realiseren een heel ander. De lokale economische omstandigheden waren niet gunstig. Uitzonderlijk lage prijzen, forse kapitaalvlucht en een geringe omvang van de handelsbewegingen in deze jaren⁶⁴ droegen veeleer bij tot een mentaliteit gekenmerkt door lethargie en verkwistingen. Hier en daar treft men in de stad Maastricht wel initiatieven om de laatste sporen van een zelfverzorgings-systeem uit te wissen en een zakelijker beleid in gang te zetten, veel succes had het allemaal niet.⁶⁵

Ogenschijnlijk kwam er in 1741 een ommekeer. Het verbruik van koffie begon weer te stijgen en bereikte in 1744-1745 en vervolgens in 1746-1747 en 1747-1748 hoogtepunten met een afzet in Maastricht die 35-50% boven het niveau van het voorafgaande decennium lag. Het duurde maar even. De thee volgde merkelijk later en zakte veel sneller terug naar haar uitgangsniveau. Hier dienen incidenten ter verklaring te worden aangevoerd. De Oostenrijkse Successieoorlog die in 1740 was uitgebroken dwong tot versterking van het garnizoen in Maastricht. De militairen waren echte koffiedrinkers. In 1746-1747, toen een flink deel van het leger buiten de stadspoorten was gelegerd, werd aan de "armée buiten" accijnsvrijdom verleend. Er gingen ruim 4.000 kilogram koffie en nauwelijks meer dan 300 kilogram thee naar toe.

De terugval in de jaren na het sluiten van de Vrede van Aken was aanzienlijk en duurde lang. Tussen oktober 1751 en september 1753 werd in Maastricht een kwart minder koffie en thee gedronken dan in de jaren dertig gewoon was geweest. Invloeden van prijsfluctuaties kunnen niet ter verklaring worden aangehaald. De groothandelsprijzen voor thee zijn tussen 1750 en 1754 lager dan ooit tevoren; die voor koffie bevinden zich op een zeer matig niveau.⁶⁶ Wel valt te denken aan veranderingen in afzetmogelijkheden en smaken, zoals zich in deze jaren ook in de wijnhandel en bij de bierproductie hebben voorgedaan. De aanwezigheid in en rond de stad van oorlogvoerende legers en de kortstondige bezetting van Maastricht door Franse troepen in 1748 hadden het handelsverkeer ernstig belemmerd en genoopt tot wijziging van het inkoopbeleid. De lokale bevolking, gewoon Rijnwijnen te drinken, had kennis gemaakt met bijzonder goede Franse alternatieven,

63 J.C.G.M. Jansen, *Het Godshuis in de 18de eeuwse samenleving*, in: G.C.P. Linssen, ed., *Thuis in het Godshuis*, Roermond 1989, pp. 55-68.

64 Jansen 1979, pp. 108-109.

65 Jansen 1993, pp. 56-57.

66 Posthumus 1943, pp. 181-182 en 189-190.

zoals Loire- en Bordeauxwijnen, en dankzij de oorlogswinsten hoogwaardig bier en en beter vlees tot zich genomen. Na de oorlog verdween de voorkeur voor betere kwaliteiten voedsel en drank niet. Men wilde en kreeg bier dat geheel uit gerstemout, zonder toevoeging van allerlei minderwaardige granen, was gebrouwen, gaf de voorkeur aan wijnen van hoge kwaliteit boven de tafelwijnen uit het Rijnland en de Moezelstreek en begon ook ten behoeve van minder draagkrachtigen het vlees bij de warme maaltijd te bereiden met roomboter in plaats van plantaardige oliën en dierlijke vetten.⁶⁷ De koffie en thee geraakten even op de achtergrond, ook al omdat de handelaren vaak niet alert op de smaakveranderingen reageerden.⁶⁸

De teruggang van het koffie- en theegebruik duurde niet lang. Midden jaren vijftig was de consumptie van koffie weer aangeland op het niveau van 1740-1742. Het theegebruik bewoog zich op een niveau dat een tiental procenten uitging boven dat van vijftien jaar daarvoor. Het was nagenoeg gelijk aan dat van de jaren 1735-1740. De welgestelden hebben vermoedelijk de weg terug gewezen. Het aandeel van de particuliere importen van koffie en thee in de totale opbrengsten van de accijns dat tijdens de oorlogsjaren was gedaald tot minder dan de helft van wat het eind jaren dertig, begin jaren veertig was geweest, nam tot 1755-1756 weer niet onaanzienlijk toe om in de volgende jaren tot 1762 toe weer weg te zakken.

Na het herstel van de koffie- en theeconsumptie in de jaren 1754-1756 volgde een vrij snelle verdere toename van de populariteit van de beide dranken. In 1761-1762 was het hoofdelijk verbruik van koffie en thee samen op een niveau van tussen 3,5 en 4 koppen per dag gekomen, bijna het dubbele van dat uit 1729-1730. De regionale economie was kort tevoren, omstreeks 1750, begonnen aan een opgang die tenminste een generatie zou voortduren. De stedelijke Maastrichtse economie die in zeer sterke mate een verzorgend karakter had profiteerde er met enige vertraging van. Nog altijd werden koffie en thee in vrij beperkte mate genoten naast andere dranken. De voorkeur ging zoals omstreeks 1740 uit naar de thee, hoewel de koffie aan een inhaalslag was begonnen. Werd omstreeks 1740 tweemaal zoveel thee geschonken dan koffie, nu lag de verhouding op 2:3.

Hoe het in de tweede helft van de achttiende eeuw verder is gegaan, onttrekt zich vrijwel aan onze waarneming. Een dertigtal jaren geleden konden nog aantekeningen worden gemaakt uit de grootboeken van de collecteur van de koffie- en thee-accijns over 1794-1795 en een deel van 1795-1796. Deze documenten komen thans niet meer voor in de inventaris van het archief van de Indiviese Raad, zodat toetsing en aanvulling van de summier aantekeningen onmogelijk is. In

67 J.F.R. Philips, *Familieperikelen van een Maastrichtse wijnhandelaar*, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XLI(1996), pp. 98-100; Jansen 1993, pp. 99 en 102.

68 Philips 1996, p. 98.

1794-1795, op een moment dat de Franse revolutionaire legers de handelsbewegingen in de Zuidelijke Nederlanden ernstig verstoorden, werden in de stad Maastricht een kleine tien ton koffie en ruim vijf ton thee afgezet. De omvang van de consumptie en de verdeling tussen koffie en thee zijn bijna gelijk aan die van 1762-1763. Dat is echter deels schijn. De voorziening van het platteland liet in 1794-1795 zeer te wensen over – thee was er zelfs niet te krijgen – terwijl het jaar daarna driekwart van de voorraden buiten de stad werd gedumpt. Nu niet meer valt na te gaan in hoeverre het voorraadbeheer daarbij een rol speelde, is zelfs geen vermoeden te formuleren.

Het platteland maakt kennis met koffie en thee

Terwijl de stedelijke consumptie van koffie en thee tussen 1729-1730 en 1762-1763 slechts kleine veranderingen liet zien: een beperkte groei van het verbruik en lichte verschuivingen in de preferenties, was de koffie- en theeconsumptie ten plattelande in deze jaren in volle beweging. Het verbruik van thee afkomstig van handelaren uit Maastricht vertienvoudigde; dat van koffie steeg tot meer dan het vijftienvoudige. Het gaat hier overduidelijk om regionale handel. 86-93% van de door Maastrichtse handelaren weer uit de stad gevoerde thee en 93-96% van de buiten Maastricht afgezette koffie kwam terecht bij wederverkopers en consumenten binnen een straal van 35 à 40 kilometer van de stad. Het was echter geenszins zo, dat de Maastrichtse handelaren daar een monopolie hadden. Hun afzetgebied viel tenminste voor een deel samen met dat van het veel grotere Luik, het iets grotere Aken en de kleine steden Visé, Verviers, Sittard, Heinsberg, Tongeren, Hasselt en Sint-Truiden. De stormachtige groei van de afzet van de Maastrichtse kooplieden op het omringende platteland kan – deels – hebben samengehangen met een groeiend marktaandeel.

Het is evenwel niet waarschijnlijk dat door te wijzen op veranderende marktaandelen veel kan worden verklaard. Er waren immers ook interstedelijke leveranties. De leveranties aan particulieren en handelaren in de genoemde omliggende steden door Maastrichtse kooplieden is in detail bekend. Van leveranties in omgekeerde richting, die zeker ook zullen zijn voorgekomen, weten we helaas niets. In de jaren 1729-1732 ging 36% van de uit Maastricht uitgevoerde thee naar de hiervoor genoemde steden. Tien jaar later, tussen 1739 en 1742, was dat nog 29% en na verloop van twintig jaar, tussen 1749 en 1752, 24%. In de laatste periode is zelfs het aantal transacties afgenomen ten opzichte van 1739-1742. Met de koffie was het niet anders. De leveranties aan omliggende steden daalde van 28% via 21% naar 19%, zij het hier niet absoluut. Al met al kunnen de kleine steden onmogelijk een alternatief voor leveranties aan het platteland hebben geboden, dat van groot belang was.

Er zijn nog andere redenen waarom wij ten aanzien van het leveren van koffie en thee aan het rond Maastricht gelegen platteland eerder aan complementaire verzorging uit de diverse omliggende steden moeten denken dan aan substitutie. Voorerst daalden de leveranties naar de aan de rand van het Maastrichtse verzorgingsgebied gelegen agglomeraties in het Rijnland voor koffie van 11 naar 4% en voor thee van 9 naar 5%. De dorpen en gehuchten rond Heinsberg en Aken waren kenmerkend rond 1730 nogal eens gedwongen zich tot Maastrichtse handelaren te wenden, maar konden zich geleidelijk verlaten op minder kosten in rekening brengen de kooplieden in eigen omgeving. Iets dergelijks deed zich ten zuid-oosten van Luik voor. De wederverkopers van koffie en thee in het daar gelegen, tot de Republiek behorende dorp Olne lieten tussen 1729 en 1732 enkele keren per maand koffie of thee uit Maastricht komen. Twintig jaar later – Olne was nog altijd Staats

Tabel 2. *Levering van koffie en thee door Maastrichtse handelaren naar elders 1729-1758*

Jaar	Aandeel van doorvoer in totale omzet in %		Index (1735-1740 = 100)			
	koffie in kg.	thee in kg.	koffie	thee	koffie	thee
1729-1730	1.332	457	15.7	17.6	71	20
1730-1731	1.156	666	15.2	22.5	62	29
1731-1732	1.271	976	17.3	27.7	68	43
1733-1734	963	2.202	12.6	37.4	52	97
1734-1735	820	2.097	12.2	36.8	44	92
1735-1736	1.168	2.122	14.9	34.0	63	93
1736-1737	2.026	2.420	25.5	39.5	108	106
1737-1738	1.895	2.131	22.8	34.4	101	94
1738-1739	2.121	2.137	24.2	33.9	114	94
1739-1740	2.127	2.565	24.7	41.9	114	113
1740-1741	3.533	2.605	35.4	40.3	189	115
1741-1742	4.793	2.223	40.5	38.2	257	98
1742-1743	5.263	2.372	41.8	40.1	282	104
1743-1744	7.121	2.275	45.7	38.6	381	100
1744-1745	9.010	2.270	47.6	37.9	482	100
1745-1746	8.849	2.086	50.1	27.6	450	92
1746-1747	12.185	2.969	55.2	38.4	653	131
1748-1749	11.826	2.804	57.6	40.0	633	123
1751-1752	13.177	4.357	72.7	57.5	706	192
1757-1758	20.282	4.922	73.3	54.0	1.086	216

Bron: als tabel I.

– verschenen zij nog maar zelden op die markt. Hoogstwaarschijnlijk waren zij tot de conclusie gekomen dat zij goedkoper in de directe omgeving terecht konden.

Het ziet er derhalve naar uit dat de cijfers die ons over de afnames van koffie en thee in de regio rond Maastricht ter beschikking staan eerder een onderschatting dan een overschatting van het verbruik ten plattelande geven.

Omstreeks 1729-1730 was het drinken van koffie en thee op het platteland rond Maastricht nog nauwelijks verbreid. Met de uit Maastricht afkomstige thee en koffie konden slechts luttele procenten van de plattelandsbevolking zo nu en dan worden voorzien. De 1.332 kilogram koffie en 457 kilogram thee waren nauwelijks voldoende om 2.200 à 2.300 personen eenzelfde hoeveelheid van de beide dranken voor te zetten als de Maastrichtenaren per hoofd dat jaar dronken. Het genoemde aantal vertegenwoordigt slechts luttele procenten van de plattelandsbevolking woonachtig in een straal van 35 kilometer rond Maastricht. Zelfs als alle bovengenoemde omliggende steden naar rato in de levering van het platteland met koffie en thee hebben bijgedragen was het consumptieniveau buiten de stad aanmerkelijk lager dan in Maastricht zelf. Het platteland ging na 1730 evenwel in hoog tempo kennis maken met de moderne dranken. Het eerst was de thee aan de beurt. Binnen vier jaar vervijfvoudigde de afzet van dit product. Het verbruik van koffie liep evenwel terug. In 1734-1735 werd ten plattelande tien maal zo vaak een kop uit Maastricht afkomstige thee gedronken als koffie. Het platteland leek op weg een zone van theedrinkers te worden. Daaraan kwam evenwel spoedig een einde.

Terwijl het theeverbruik anderhalf decennium lang op eenzelfde niveau bleef met een debiet van ongeveer 2.250 kilogram per jaar (standaarddeviatie 7%) ging de afzet van koffie met sprongen omhoog. In 1736-1737 was de toename 70%, van 1740/1741 tot 1744/1745 gemiddeld 35% per jaar, in 1746/1747 45% en in de jaren 1752/1753 tot 1757/1758 in doorsnee 10%, zodat de leveringen van koffie uit Maastricht naar het platteland in een generatie tijd tot het vijftienvoudige stegen. De sprongen voorwaarts in het theeverbruik deden zich, afgezien van de sterke groei tussen 1730 en 1734 met een toename van 80% per jaar, veel later voor. Alleen van 1746 op 1747 en tussen 1749 en 1752 is er sprake van een significante groei die niet door een terugval werd gevolgd. Na correctie voor leveringen aan de deels buiten de stad gelegerde militairen belooft ze een 20% per jaar. De afzet van thee buiten de stad vertienvoudigde niettemin tussen 1729 en 1758. Een 50 à 70% van de bevolking in de wijde omgeving van de stad werd inmiddels bereikt.

De opmerking van Schubert⁶⁹ en Schneider⁷⁰ dat het platteland pas omstreeks 1750 koffie en thee dronk kan worden onderschreven evenals de stelling dat het platteland tenminste een generatie later dan de steden de nieuwe dranken ging

69 Schubert 1996, p. 265.

70 Schneider 1992, p. 302.

waarderen, al dient daar dadelijk aan te worden toegevoegd dat de aan de rand van het verzorgingsgebied van Maastricht gelegen steden en stadjes additioneel ongeveer evenveel moeten hebben geleverd als Maastricht, wil het plattelandsverbruik omstreeks 1760 het uitgangsniveau van de stad rond 1730 hebben bereikt.

Van belang is ook dat de verschillen tussen de ene landstreek en de andere in West-Europa kennelijk even groot waren als in Midden-Europa.⁷¹ Terwijl de nieuwe dranken in het Maasdal tussen Sittard en Luik in het midden van de achttiende eeuw in opkomst waren, werd in de Elzas aan de Bovenrijn nog nauwelijks aan deze vorm van het nuttigen van dranken gedacht.⁷² Een dergelijk fenomeen werd ook in de oostelijke delen van Duitsland vastgesteld. Welgestelde boeren gaven eind achttiende eeuw in de Magdeburger Börde veel geld uit aan koffie, kleding en suiker, terwijl hun collegae in Pruisen zich nog geheel van zulke bestedingen onthielden. Of dit verschil te maken heeft met de wijze waarop de grondeigendom was georganiseerd, zoals Harnisch suggereerde, is twijfelachtig.⁷³ In dit opzicht waren de verschillen tussen de beide Limburgen en de Elzas zeker minder groot⁷⁴ dan die tussen de Magdeburger Börde en de regio's met Gutsheerschaft in Pruisen.

Ter verklaring van de vertragingen die optraden in de verbreiding van het koffie- en theegebruik op het platteland in het Maasdal dient in ieder geval mede op andere factoren te worden gewezen. Op de allereerste plaats dient rekening te worden gehouden met de allerongelukkigste verkeerssituatie in de omgeving van Maastricht. De wegen waren er gering in aantal; zij waren gedurende een groot deel van het jaar onbegaanbaar.⁷⁵ Met de vaarweg die het gebied van noord naar zuid doorsneed, de Maas, was het nauwelijks beter gesteld: nu eens was de waterstand te laag, dan weer te hoog om geregeld verkeer mogelijk te maken. Behalve de Rijkspost, die Maastricht tussen 1725 en 1760 verbond met Maaseik, Tongeren, Luik, Herve, Aken en Sittard,⁷⁶ waren er geen reguliere verbindingen. Hoewel de pakketten koffie en thee niet erg zwaar waren – thee gewoonlijk 1,4 kilogram en koffie 3,7 kilogram – verliep de distributie moeizaam. Veel handelaren zetten slechts uiterst geringe hoeveelheden buiten de stad af die gemakkelijk konden worden meegegeven, ook met de post. Van 1729 tot 1740 beliep de gemiddelde doorvoer naar het platteland per handelaar welgeteld 29 kilogram thee en 30 kilogram koffie. Wat de thee betreft zou het nauwelijks verbeteren: het gemiddelde

71 Boehler 1995, p. 1.722.

72 Boehler 1995, pp. 1.721-1.722.

73 H. Harnisch, Peasants and the markets, in: R.J. Evans and W.R. Lee, *The German peasantry : conflict and community in rural society from the eighteenth to the twentieth centuries*, New York 1986, p. 60.

74 Boehler 1995, pp. 503-542; J.C.G.M. Jansen, Heren en boeren in Limburg, in: *S.S.E.G.L.*, XXVII(1982), pp. 1-21.

75 G.J.P.M. Corten, Alignements Droits – De ontwikkeling van het wegennet in het departement van de Nedermaas 1794-1814, in: *S.S.E.G.L.*, XXXII(1987), pp. 1-3.

76 J. Ickenroth, *De Rijkspost in Limburg*, Amstelveen 1995, pp. 41 en 51.

bleef ook in de jaren vijftig steken bij een schamele 39 kilogram per jaar. Alleen in 1757-1758 werd een niveau van vijftig kilogram bereikt. De koffiehandel naar elders werd evenwel attractiever. Van een dertig kilo tussen 1737 en 1739 liep de afzet per handelaar naar buiten geleidelijk op tot 239 kilo in 1757-1758.

Veel handelaren vonden leveringen naar buiten oninteressant. Onder diegenen die aan deze afzetmogelijkheden aandacht besteedden, was er een aantal dat alleen verkocht naar plaatsen die door de Rijkspost werden aangedaan. Slechts een enkeling getroostte zich meer moeite. Heel het bestudeerde tijdvak door waren er maar zes à zeven handelaren in koffie en evenveel in thee die meer dan driemaal de gemiddelde afzet buiten de stad haalden. Het is waarschijnlijk dat zij zelf voorzieningen troffen om de waar bij hun klanten te krijgen. Personeel zullen zij er niet voor in dienst hebben genomen. De zestig à tachtig pakken thee en hooguit – en dat alleen nog in de laatste tien jaar – honderdvijftig à tweehonderd pakken koffie die in een jaar moesten worden afgeleverd rechtvaardigden geen hoge kosten. De scherpe fluctuaties in de omzetten die optraden wanneer een handelaar overleed en zijn weduwe het bedrijf overnam, doen vermoeden dat veelal het eigen paard werd ingespannen en een rondreis door de regio gemaakt.

Minstens zo belangrijk als het transportprobleem waren naar het schijnt de wisselende voorkeuren van de afnemers ten plattelande voor koffie of thee. Slechts een deel van de handelaren verkocht beide producten. Het aantal distributeurs dat zowel koffie als thee naar buiten leverde is nog geringer. Ook de groep van zes à zeven handelaren die zich nadrukkelijk toelegde op de voorziening van de regio bood slechts ten dele zowel koffie als thee aan. Bij verandering in voorkeuren moest gewoonlijk door de afnemers een beroep worden gedaan op andere leveranciers. De cijfers wijzen uit dat in de jaren dertig op het platteland viermaal zo vaak thee werd gedronken als koffie. In de eerste helft van de jaren veertig begon de koffie aan een inhaalrace. In de jaren 1740-1744 daalde de voorkeur voor thee tot de factor twee. Vanaf 1744-1745 waren de verhoudingen ongeveer in evenwicht. Eind jaren vijftig manifesteerde zich een lichte voorkeur voor koffie. Indien de summier gegevens over de jaren 1794-1795 en 1795 en 1796 niet al te zeer zijn vertekend door aanvoerproblemen, werden de plattelanders tussen 1760 en 1793 pure koffiedrinkers. Van oktober 1794 tot maart 1796 werd 42 ton koffie vanuit Maastricht naar het platteland vervoerd tegen 1.120 kilogram thee. De afnemers buiten de stad dronken tienmaal vaker koffie dan thee.

De tegenstelling in voorkeuren tussen stad en platteland, die hier aan de dag treedt, is elders nog nergens opgemerkt. Het gaat dan ook niet aan op basis van een documentatie over één regio, hoe gedetailleerd ook, te veronderstellen dat de boeren in de tweede helft van de achttiende eeuw koffiedrinkers werden, terwijl de ambachtslieden in de stad een lichte voorkeur voor thee, ontstaan direct na de introductie van de koffie- en theeaccijns, heel de achttiende eeuw door handhaafden. Wel staat vast dat accijnsvrijdom in het voordeel van de koffie werkte, al was het maar omdat de accijns op koffie per zetsel dubbel zo hoog was als op thee.

Tabel 3. *Spreiding van de afnemers van koffie en thee ten plattelande in procenten van het aantal transacties, naar regio* en naar agglomeratietype 1729-1752*

	Jaren					
	1729-1732		1739-1742		1749-1752	
A. Regio	thee	koffie	thee	koffie	thee	koffie
Nederlands Limburg	31.4	37.3	41.9	42.8	39.1	37.7
Belgisch Limburg	24.8	24.0	27.5	25.7	26.9	26.0
Provincie Luik	21.2	19.9	18.3	21.4	20.2	26.2
Rijnland	8.8	11.4	5.1	6.3	4.9	3.8
Overig Nederland	3.6	1.8	1.4	0.2	1.0	1.2
Overig België	3.6	1.2	1.4	1.2	3.5	2.2
Overig Duitsland	3.3	3.6	3.2	1.2	1.9	2.3
Luxemburg, Frankrijk en Zwitserland	1.3	0.0	0.8	0.4	1.5	0.0
Onbekend	2.1	0.6	0.5	0.8	0.9	0.6
Binnen 35 kilometer van de stad	86.2	92.6	92.8	96.2	91.2	93.7
B. Naar agglomeratietype						
Kloosters en kastelen	7.8	3.6	5.8	5.8	4.9	2.8
Steden	36.2	27.7	28.7	21.4	23.9	18.5
Verzorgingscentra	36.2	48.8	30.6	37.0	24.3	34.5
Dorpen	15.0	14.5	26.1	27.0	33.6	32.3
Gehuchten	2.3	4.8	6.2	7.9	10.7	11.4
C. Agglomeratie en regio						
Dorpen en gehuchten in Ned.-Limburg	29.2	24.1	47.0	44.8	58.9	52.1
Dorpen en gehuchten in Belg.-Limburg	31.5	17.5	31.1	38.5	47.6	43.5
Dorpen en gehuchten in de prov. Luik	27.7	24.2	17.3	24.5	35.9	38.0
N per jaar	102	55	253	165	387	341

* De regio's zijn afgebakend naar hun huidige grenzen. De politieke lappendeken in het Maasdal in de achttiende eeuw sluit iedere verwijzing naar toenmalige territoriale grenzen uit.

Bron: als tabel 1.

Voor de gespecialiseerde handel met zijn kleine afzetten werd het uiteengroeien van de voorkeuren voor koffie of thee in de stad en op het platteland een ernstig probleem. Het gros van de handelaren bezat niet voldoende spankracht om uiteenlopende markten te bedienen. We zullen erop terugkomen.

Eerst moet echter nog iets worden gezegd over de afnemers ten plattelande. Men dient ze in agrarische kringen te zoeken, zo kan gemakkelijk worden aangetoond. De spreiding van de afzet kan niet alleen naar regio, maar ook naar aard en omvang van de ontvangende agglomeraties worden gedifferentieerd.

De bijdrage van Maastricht aan de popularisering van koffie en thee ten plattelande is duidelijk aan afstand gebonden, we preludeerden er al op. 92% van de doorvoer was op de regio gericht. De kleine aantallen leveringen naar Midden- en Zuid-Duitsland, Luxemburg, Zwitserland en Frankrijk hadden bijna zonder uitzondering betrekking op pakketten thee en koffie die in Maastricht geleverde militairen naar hun verwanten zonden of meenamen naar hun geboortestreek. Het zuiden van het huidige Nederlands Limburg was in de jaren dertig wat gretiger, het gebied van de provincie Luik vertoonde in de jaren veertig iets meer dynamiek dan de rest. Belgisch Limburg bleef ter plaatse trappelen. De aanwezigheid van alternatieve aanvoercentra kan hierbij een beslissende rol hebben gespeeld. Maaseik was heel de achttiende eeuw door in het Maasdal het distributiecentrum bij uitstek van de Rijkspost.⁷⁷ Verzending van daaruit was eenvoudiger en goedkoper dan vanuit Maastricht. Het aan de rand van het verzorgingsgebied Maastricht gelegen deel van het Rijnland verloor gaandeweg iedere betekenis. Heinsberg en Gangelt die vanuit Maaseik goed bereikbaar waren en Aken namen er waarschijnlijk geleidelijk de rol over van Maastricht als leverancier van koffie en thee.

Dit had allerminst tot gevolg dat Maastricht minder naar het platteland leverde. De handelaren aldaar gingen zich in toenemende mate concentreren op voorziening van kleine en zeer kleine agglomeraties: de dorpen en gehuchten. Verreweg het meest spectaculair was in dit opzicht de ontwikkeling in Nederlands Limburg, waar het aandeel van de dorpen en gehuchten in twintig jaar verdubbelde. In Belgisch Limburg was de toename slechts 50% en in het Luikerland niet meer dan 30%. Aangenomen mag worden dat beide laatstgenoemde regio's profiteerden van het feit dat zij voor hun voorziening niet geheel op Maastricht waren aangewezen. Geleidelijk zal er een groter deel van de benodigde koffie en thee via dichterbij gelegen en beter bereikbare steden naar de kleine kernen zijn vervoerd.

De spectaculaire stijging van de afzet van koffie en thee in dorpen en gehuchten biedt in combinatie met de wetenschap dat de afname van koffie en thee door welgestelden zoals de bewoners van kastelen en kloosters van geringe en steeds verder afnemend belang was (tabel III B regel 1) duidelijkheid over de sociale groepen die de nieuwe dranken wisten te waarderen. Anders dan in de literatuur vaak wordt vermeld, speelde de elite daarbij geen rol. Terwijl aanvankelijk de

77 Ickenroth 1995, pp. 41 en 51.

kleine steden en de verzorgingscentra in de regio de belangrijkste afnemers waren, werden in het tweede kwart van de achttiende eeuw de koffie en de thee meer en meer rechtstreeks naar de consument in kleine agglomeraties gebracht. In zulke plaatsen woonden boeren die gaandeweg naast hun agrarische activiteiten ook enige ambachtelijke werkzaamheden gingen verrichten. Er was op zulke bedrijven veel te doen. Het was zaak dat de boer-ambachtsman de activiteiten op zijn bedrijf secuur organiseerde en er zorg voor droeg dat alle meewerkenden hun taak fit en monter ter hand namen. Anders dan wijn, bier en jenever hadden koffie en thee geen verdovende uitwerking, maar een drogerende: een slaapdronken gebruiker werd er fris en attent van. Hij verdrong met die dranken allerminst zijn zorgen en onlustgevoelens, maar werd wel gemotiveerd 's ochtends een goede start te maken. Terwijl het huisuurwerk in deze jaren opgang maakt op het platteland om met zijn luide bel de arbeidskrachten te wekken,⁷⁸ gingen koffie en thee in de zich ontwikkelende kleinschalige economie met meerdere soorten activiteiten een rol spelen als stimulators van arbeidsmotivatie. Ook boden die de thuiswerker meer gelegenheid de door de afnemers verlangde constante kwaliteit te leveren. Niet zonder reden beschreven auteurs rond 1770 de koffie en thee als een ochtend-dronk.⁷⁹

Dit aspect verklaart waarom zowel in de steden als op het platteland werd gestreefd naar het bedienen van een breed veld afnemers, die elk maar twee, hooguit drie koppen thee of koffie per dag dronken. Het verklaart ook, waarom geen duidelijke voorkeur voor een van beide dranken tot stand kwam: het effect van het drinken van koffie en thee was hetzelfde. Wie een hoge arbeidsprestatie diende te leveren lette vooral op prijzen en transportkosten, niet op persoonlijke voorkeur.

In het begin van de jaren dertig koos het platteland voor de thee. De prijsverhoudingen op de Amsterdamse markt hadden zich in de voorgaande jaren ten gunste van de thee gekeerd. Tussen 1728 en 1734 was de prijs van Boei-thee in doorsnee 186% van die van Java-koffie. Dus kon de boer-ondernemer ten plattelande zijn huispersoneel voor hetzelfde geld twee keer zoveel thee laten drinken dan koffie. Vanaf 1736 veranderde de prijsverhouding enigermate ten gunste van de koffie. Tot omstreeks 1744 kostte een pond koffie in Amsterdam merkelijk minder dan de helft van een pond thee. Onmiddellijk begon de consumptie van koffie toe te nemen, overigens zonder dat het drinken van thee afnam. Vanaf 1745 was de groot-handelsprijs van thee weer ten minste even gunstig als in het begin van de jaren dertig.⁸⁰ Door de sterke groei van de omzetten waren de transactiekosten als gevolg van schaalvoordelen evenwel intussen merkelijk gedaald: een afwachtende houding volstond. Welke fluctuaties zich verder ook voordeden in de groothan-

78 R. Mestrom, *Uurwerken en uurwerkmakers in Limburg 1367-1850*, Leeuwarden 1997.

79 Minchinton 1973, p. 103.

80 Posthumus 1943, pp. 181-182 en 189-190.

81 Jansen 1979, p. 108.

delsprijs, de detailhandelsprijzen namen voor beide producten gestaag af. Zonder extra kosten kon meer koffie en thee worden gedronken. Tot 1758 groeide het verbruik met omstreeks 6%, voorshands voor beide producten. Voorkeuren speelden pas later een rol.

Tussen 1730 en 1760 was, zo mag worden geconcludeerd, de snelle groei van het debiet van koffie en thee noch in de stad, noch op het platteland een uiting van welvaart. Veeleer gaat het om een bewuste keuze voor een efficiënte organisatie van het arbeidsproces. Bijzondere voorkeuren traden niet aan de dag. Verreweg het belangrijkste probleem was hoe de massa kleine afnemers kon worden bereikt. De organisatie van de detailhandel legde bij het tot ontplooiing brengen van zich wijzigend consumentengedrag groot gewicht in de schaal. Het is een vraagstuk waaraan nog nooit enige aandacht is besteed. Wij zullen ons vanwege het ontbreken van vergelijkingsmogelijkheden moeten beperken tot het schetsen van enkele contouren.

De handel in koffie en thee

Hiervoor is betoogd dat de Maastrichtse detailhandel in koffie en thee zich hoogstwaarschijnlijk tenminste van 1725 af via West-Nederland van waar voorzag. Die veronderstelling vindt enige bevestiging in de bronnen. Het contact met de havensteden kwam evenwel vaak niet zonder intermediair tot stand. In de fiscale jaren 1729-1730 en 1730-1731 werd in de collecteursrekening ook de naam en functie van een relatie buiten de stad vermeld. In die jaren werden vanuit Maastricht drie partijen teruggestuurd naar leveranciers. Twee gingen terug naar een groothandelaar in Den Bosch, een naar een handelaar in "Holland".

Het is mogelijk dat soms gezamenlijk werd ingekocht. Een paar detailhandelaars betrokken hun koopwaar geregeld bij een collega in de stad. Meestal vond de doorlevering plaats in de vorm van collegiale hulp: iemand kwam een paar pond tekort en haalde die bij een collega. Geregelde leveringen aan detaillisten kwamen slechts voor als het ging om de bevoorrading van wederverkopers in omliggende stadjes en verzorgingscentra. Ook dan is evenwel geen sprake van grossierderij. De detaillist op het platteland nam slechts kleine hoeveelheden, één à drie kilogram tegelijk, af. Hij plaatste zijn orders wel met enige regelmaat. De Maastrichtse handelaren in koffie en thee tussen 1729 en 1758 kunnen slechts als detailhandelaars worden aangemerkt.

Het aantal koffie- en theehandelaars was groot, hun omzet gering. Het ging om het verkennen van nieuwe markten, velen hoopten er een toekomst te vinden.

Zo'n 2 à 3% van de Maastrichtse gezinshoofden waagde een kans. Lang niet allemaal gingen de waaghalzen zowel koffie als thee verkopen. Het aantal theehandelaars is heel de onderzochte periode door groter dan het aantal koffiehandelaren. Een nadere analyse leert dat het verschil sterk marktgebonden is.

Tabel 4. *Gemiddeld aantal handelaren in koffie of thee en hun omzet. Vijfjaarlijkse gemiddelden*

Jaren	Aantal koffiehandelaren	Gemiddelde omzet in kg.	Aantal theehandelaren	Gemiddelde omzet in kg.
1729-1734	47	349	65	124
1735-1739	51	338	62	215
1740-1744	59	465	65	212
1745-1749	71	598	80	190
1750-1759	81	599	86	202

Bron: als tabel 1.

In de jaren 1729-1734 groeide de afzet van thee veel sneller dan die van koffie. Het was niet alleen aantrekkelijk te proberen op het snelst groeiend marktsegment binnen te dringen, het vergde ook minder bedrijfskapitaal. Voor het bereiken van een gemiddelde omzet in thee was een handelaar 36% minder kwijt voor de inkoop dan wanneer hij koffie nam. 85% van het verschil tussen het aantal theehandelaren en het getal koffiehandelaren is te herleiden tot de groep waaghalzen, de lieden met een jaaromzet van minder dan twintig kilogram thee of vijftig kilogram koffie.

In de tweede helft van de jaren dertig waren de omzetten zeer stabiel. De kostenverhoudingen waren precies de omgekeerde van die uit de voorafgaande vijf jaren. Een gokje wagen was niet aantrekkelijk. Maar op thee was nog altijd beduidend meer te verdienen dan op koffie. Het getal handelaren in thee in de categorie met de hoogste omzet, meer dan tweehonderd kilogram per jaar, was zoveel hoger dan het aantal grote koffiehandelaren dat daaruit het verschil tussen het aantal thee- en koffiehandelaren voor 70% kan worden verklaard.

Zodra de kosten in evenwicht waren – en dat was tussen 1740 en 1744 het geval – werd het beeld uiterst grillig omdat de markt nog altijd weinig expansie vertoonde. In alle grootteklassen treft men een of twee theehandelaren meer aan dan koffiehandelaren. De combinatie van handel in diverse dranken, levensmiddelen en genotmiddelen met de handel in koffie en thee kon onafhankelijk van de omvang van de omzet dank zij lage transactiekosten winstgevend zijn.

Na 1745 tot het einde van de bestudeerde periode toe, treft men het overwicht van theehandelaren aan in de op een na laagste categorie met een omzet tussen vijftig en honderd kilogram. In een zeer dynamische markt moest de handelaar om zeker te zijn van winst geregeld present zijn. Alleen met een investering van honderd à tweehonderdvijftig gulden was het verantwoord de gok te wagen.

Klaarblijkelijk werd door de koffie- en theehandelaren uit de tweede kwart van de achttiende eeuw een zeer dynamisch beleid gevoerd. De marktkansen werden op de voet gevolgd. Dat had logischerwijze tot consequentie dat het wereldje van

koffie- en theehandelaren zeer open was. Naarmate in de dranken- en genotmiddelensector de transactiekosten en de middelen benodigd voor voorraadfinanciering lager waren, waagden meer personen hun kans, om zich ijlings terug te trekken wanneer de uitkomsten te wensen overlieten. Terwijl gemiddeld in een en hetzelfde jaar tussen 1729 en 1758 slechts 59,5 personen in de koffiehandel en 73,5 in de theehandel actief waren, beloopt het totaal aantal individuen dat zich gedurende deze drie decennia met koffie- en theehandel inliet respectievelijk 180 en 214. Men stapte even vlot uit als men zich op deze sectoren had toegelegd. Een vergelijking met de tabakshandel maakt duidelijk dat zulks niets van doen had met het innovatieve karakter van de koffie- en theehandel. De tabak was al sedert het vierde decennium van de zeventiende eeuw aan accijns onderworpen. De tabakshandel kende dus een lange traditie, maar de samenstelling van de groep detaillisten was er tussen 1730 en 1760 even instabiel als die van koffie en thee, die pas bijna een eeuw later onder de accijnsheffing werden gebracht. De oorzaak ligt in de groeipotentie van de omzet, de basis van elke detailhandelszaak. Die verdubbelde voor wat de tabak betreft tussen 1725 en 1745 ruimschoots,⁸¹ terwijl voor koffie en thee tussen 1730 en 1760 een verdrievoudiging respectievelijk een verviervoudiging van de totale omzet werd gemeten. In alle gevallen gaat het om jaarlijkse groeiquoten van 4% of meer, het tienvoudige van de netto groei van de regionale economie in die tijd.

De gemiddelde levensduur van een handel in koffie, thee of tabak – tabak werd slechts zelden verhandeld door personen die in koffie of thee deden – liep niet ver uiteen. Men hield het respectievelijk 8,2, 9,2 en 7,6 jaar vol. Slechts 15% (tabak) à 20% (koffie en thee) van de detailhandelszaken bleef in stand gedurende meer dan de helft van de hier in beschouwing genomen dertigjarige periode. Deze bedrijven bestonden voor wat de koffie aangaat in doorsnee 20,8 jaar, wat de tabak

Tabel 5. *Levensduur van bedrijven handelend in koffie, thee en tabak te Maasricht tussen 1729 en 1762 in procenten*

<i>Levensduur</i>	<i>Koffie (1729-1758)</i>	<i>Thee (1729-1758)</i>	<i>Tabak (1729-1762)</i>
< 1 jaar	28.3	20.1	20.6
2 – 5 jaar	17.8	18.7	34.4
6 – 10 jaar	23.3	27.6	15.0
11 – 20 jaar	22.7	22.0	21.1
> 20 jaar	7.8	11.7	8.9
N =	180	214	180

Bron: als tabel 1.

82 J.L. van Zanden, *Inkomen en inkomensverdeling in de Bataafse tijd; de schattingen van tijdgenoten*. Discussienota uit 1991, p. 8; cfr. J.C.G.M. Jansen, Landbouw rond Oirs-

betreft 21,9 jaar en voor de thee 22,6 jaar. Het zijn geringe verschillen, waaraan geen gevolgtrekkingen mogen worden verbonden.

De koffie- en theehandelaars waren niet alleen in het geheel niet bedacht op continuïteit van de bedrijfsvoering, zij hadden voor het overgrote deel ook een minuscule omzet. Driekwart verkocht per week nog geen twee kilogram thee of vijf kilogram koffie.

Tabel 6. *Jaaromzetten van koffie- en theehandelaars naar grootteklassen 1730-1758 in procenten*

Periode	Thee-omzetten in kg.				Koffie-omzetten in kg.			
	<20	20-99	100-199	>200	<50	50-249	250-499	>500
1730-1735	46	34	10	10	37	46	9	8
1736-1740	31	36	14	19	39	41	10	10
1741-1745	24	43	21	12	23	45	18	14
1746-1758	24	49	14	13	26	45	16	13

Bron: als tabel 1.

In de jaren dertig van de achttiende eeuw was het aantal bedrijven met slechts incidentele verkopen – nog geen pak thee van drie pond en/of een pak koffie van acht pond per maand – heel groot. Zowel bij de koffie- als bij de theehandel gaat het om zo'n 40% van de detaillisten. Na 1740 werd deze groep duidelijk kleiner. Zij vertegenwoordigde nog maar een kwart van de marktpartijen. De voorraadstaten die door de belastinggaarder keurig werden bijgehouden geven aan dat in deze kring de voorraad gewoonlijk minder dan de helft van de jaaromzet bedroeg.

Indien wij ervan uitgaan dat als gevolg van groothandelsopslagen en transportkosten de inkoopprijs voor een Maastrichtse koffie- en theehandelaar het dubbele bedroeg van de beursprijs in Amsterdam dan was in 1730 ongeveer 160 Hollandse gulden nodig aan liquide bedrijfskapitaal om de voorraden te kunnen financieren, een bedrag dat tussen 1752 en 1758 was gedaald tot iets minder dan honderd gulden. Het lijkt een bijzonder laag bedrag, maar daarin moet men zich niet vergissen. Van Zanden schatte het hoofdelijk inkomen in Zuid-Limburg in 1806 op 110 gulden van gelijke munt als hierboven vermeld. Bij een groei van het hoofdelijk inkomen van 0,25% per jaar tussen 1750 en 1800, een voor de regio gunstige periode, beliep het inkomen per hoofd van de bevolking rond 1750 niet meer dan een negentig gulden Hollands.⁸² De ondernemer die een gokje wilde wagen op de

beek omstreeks 1800, in: *S.S.E.G.L.*, XXXVII(1992), p. 30; Jansen 1979, pp. 131-132.

83 Schneider 1992, pp. 288-289.

84 Jansen 1988, pp. 85-87.

koffie- en theemarkt moest derhalve 25 à 40% van het gemiddeld gezinsinkomen in zijn bedrijfje steken. Bij een kans op mislukking van één op vier à één op vijf, zoals in tabel V aangegeven, toch nog een risico dat ernstig nadenken vergde.

Geleidelijk schrok men ervoor terug. Het percentage incidentele handelaren liep snel terug, wat de thee betrof daalde het met de helft, bij de koffie met een derde. De kleine handelaren met een omzet van 20-99 kilogram thee en/of 50-249 kilogram koffie per jaar, dat wil zeggen in het beste geval een pak thee en een pak koffie per week, namen in de theehandel de plaats in van de incidentele handelaren. Bij de koffiehandelaren wist deze groep zijn positie niet te versterken. Tot 1740 was de stagnerende koffieafzet hiervan zonder twijfel de oorzaak. Na 1740 namen de verkopen voornamelijk toe als gevolg van snel groeiende afzetten buiten de stad. Op die markt konden de kleine detailhandelaren moeilijk penetreren vanwege hoge transactiekosten. Zowel de incidentele als de kleine handelaren - tezamen steeds 70 à 80% van de detaillisten omvattend - oefenden de koffie- en theehandel slechts als nevenactiviteit uit, waaraan niet al te veel aandacht werd besteed, een inspanning ook die gewoonlijk maar korte tijd werd volgehouden.

De groepen middelgrote en grote handelaren met omzetten van tussen 100-199 respectievelijk meer dan 200 kilogram thee en 200-499 respectievelijk meer dan 500 kilogram koffie waren en bleven klein. In procenten namen ze toe van een twintigtal rond 1730 tot omstreeks dertig rond 1760, in aantallen personen van tien tot twintig. Het opmerkelijke aan deze groep detaillisten is, dat blijkens de uitkomsten vermeld in tabel V slechts een derde deel ervan erin slaagde het bedrijf langer dan twintig jaar voort te zetten. Hier wreekt zich het gebrekkige distributiesysteem uit de achttiende eeuw en de primitieve bedrijfsorganisatie. Juist hij die op grote schaal zaken deed werd hevig geplaagd door de gevolgen van een heel schamele infrastructuur: hij moest zich voor het contact met zijn klanten buiten de stad grote fysieke inspanningen gestroosten die niet al te lang waren vol te houden. De eenmanszaak, die hij dreef, kwam onmiddellijk in de problemen wanneer de eigenaar-uitbater het kalmer aan moest gaan doen. Nog erger was het, wanneer hij overleed: zijn weduwe zag – een enkele uitzondering daargelaten -de bedrijfsomzet binnen een paar jaar verschrompelen. Een tweede of derde generatie die een koffie- en theehandel met succes voortzette werd in de documenten nauwelijks aangetroffen. Heel de eerste zes decennia van de achttiende eeuw door had de handel grote moeite te voldoen aan de snel stijgende vraag. Gering aanbod en een gebrekkig distributiesysteem werkten remmend op tendenzen tot wijziging van consumptief gedrag. Als er bij de klanten al voorkeuren aan de dag traden, bleek het niet eenvoudig ze te implementeren. Hoe men het wendt of keert, de gebrekkige infrastructuur, de simpele organisatie van de handel, het grote aandeel erin van kleine speculanten en de onmogelijkheid bedrijfscontinuïteit te bereiken, droegen bij aan de trage uitbouw van het verbruik van koffie en thee, aan de achterstand van het platteland ten opzichte van de stad en aan de trage verschuivingen in preferenties.

Conclusie

De literatuur klaagt terecht over de gebrekkige kennis van de opmars van koffie en thee in de achttiende eeuw tot veel gevraagde en in brede kring gewaardeerde dranken.⁸³ Menig auteur liet zich misleiden door de spaarzame vermeldingen van het drinken van koffie en thee in notariële akten en literaire geschriften. Zulke mededelingen hadden gewoonlijk betrekking op de elite, die zelfs vóór de periode waarover wij accijnsrekeningen terugvonden niet op de voorgrond trad. De vermeldingen van verkopen van koffie en thee in Zuid-Limburg uit de jaren 1700-1730 hadden steeds betrekking op de ambulante handel van Joden. Hun contacten met de elite beperkte zich tot het verlenen van kredieten en de ravitaillering van het leger.⁸⁴ Hun ambulante handel was gericht op de plattelandsbevolking.

De langzaam groeiende belangstelling voor koffie en thee dient te worden geplaatst in een diepgaande verandering van consumptief gedrag die in en rond Maastricht ten laatste rond 1640 inzette. Zij past in het patroon gevormd door de opkomst van tabak, jenever, suiker, het drinken van bier gebrouwen uit louter gerst in plaats van uit de restanten van allerlei granen en peulvruchten, de vervanging van plantaardige oliën en dierlijke vetten bij de bereiding van de maaltijden door boter en de verdringing van het varkensvlees door hamels- en rundvlees die her en der aan het daglicht kwamen.⁸⁵

Functioneel werd het drinken van koffie en thee nadat in brede kring duidelijk was geworden dat deze dranken een drogerende werking hadden en de slaapdronken arbeidskrachten in staat stelden fris en monter met de dagelijkse arbeid te beginnen. Het was bijzonder nuttig de dag met een kop thee of koffie te beginnen. In Maastricht was het – naar het schijnt – omstreeks 1725 zover. Het platteland volgde één à twee decennia later in het kader van de om zich heen grijpende pluri-activité. Naarmate de combinatie van agrarische en ambachtelijke activiteiten in omvang toenam en frequenter wordt aangetroffen, bereikten de dranken de kleinere agglomeraties, tot de gehuchten toe.

Het tempo waarin het genot van koffie en thee zich verbreidde werd vertraagd door de talrijke distributieproblemen die zich voordeden. Het leek aantrekkelijk zich op deze groeiemarkt te storten, maar degene die erin slaagde de niet geringe financieringsproblemen meester te worden, zag zich geconfronteerd met veel moeilijkheden bij het leggen van contacten met zijn afnemers en hun bevoorrading. De levensduur van het gros van de de koffie- en theehandels was kort; de omzet van de meesten gering.

85 J.C.G.M. Jansen, *Voedings- en drinkgewoonten van lagere sociale strata in verandering (16e-18e eeuw)*, Ms.

Voorkeur voor koffie of thee trad voorshands niet aan de dag. Er werd voor het ene of het andere product gekozen afhankelijk van kostenvoordelen. Die konden zich voordoen als uitvloeisel van fiscale maatregelen, de prijsontwikkeling op de wereldmarkt of wijzigingen in de omvang van de transactiekosten. De achttiende eeuwse koffie- en theemarkt vertoont heel specifieke kenmerken. Zij onderscheidt zich diepgaand van die in de zeventiende en die in negentiende en vroege twintigste eeuw.